

Constitutional and legal obligation: scientific approaches to understanding

Конституційно-правовий обов'язок: наукові підходи до розуміння

Tereziia Popovych

Key words:

obligation, constitutional obligation, category "proper", category "necessity", legal possibility.

Ключові слова:

обов'язок, конституційний обов'язок, категорія «належного», категорія «необхідності», «правова можливість».

В умовах побудови демократичної, соціальної та правової держави одним із головних ціннісних орієнтирів конституційно-правового статусу, крім прав і свобод людини і громадянина, є конституційні обов'язки. Адже відповідно до ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р.¹, а також ст. 23 Конституції України² кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

За Конституцією України, саме права, свободи та обов'язки визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Однак як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній літературі проблема конституційних обов'язків не знайшла свого належного опрацювання, на відміну від інституту прав і свобод людини і громадянина та їх забезпечення.

Проблемам розуміння та визначення сутності конституційно-правового обов'язку присвячені дослідження таких вчених: О. Білоскурської, В. Джумурат, Ю. Кириченко, С. Латиніна, Л. Летнянчин, Н. Матузова, О. Скакун, Ю. Тодики, Н. Шукліної, А. Худякова, І. Юрчака та інших. Метою статті є здійснення аналізу змісту конституційних обов'язків, а також теоретичне обґрунтування їх юридичної природи.

Поняття конституційних обов'язків доцільно розкривати, виходячи із загальних уявлень про обов'язки та беручи до уваги їх юридичні аспекти.

Аналізуючи наявні в юридичній літературі трактування, можна прослідкувати три підходи стосовно визначення поняття обов'язку. Так, окремі науковці притримуються думки, що поняття обов'язку слід розкривати через категорію «належного», інші – через категорію «необхідності», а також існують міркування щодо визначення обов'язку через категорію «правової можливості».

Так, у «Тлумачному словнику» В. Даля знаходимо: «Обов'язок – «долг», усе належне, все, що покладено на когось, що хто-небудь виконувати і дотримуватись зобов'язаний. На людину покладені обов'язки до самої себе (особистий), обов'язок до ближнього, її державний чи громадський і, зрештою, духовний»³.

Поняття обов'язку через категорію «належного» визначав В. Ем, вважаючи, що поняття «належна поведінка» вказує на відповідність поведінки вимогам норм права, або, інакше кажучи, вказує на правомірність поведінки, тому мірою належного за своєю природою є і суб'єктивне право, і обов'язок⁴. У цьому випадку визначення обов'язку через категорію належного вказує лише на його зовнішні атрибути, на приналежність до системи соціально-нормативного регулювання поведінки людини, але не розкриває його сутності.

¹ Загальна декларація з прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

² Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

³ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль: в 4-х т. М.: Изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. Т. 2. 780 с. С. 324.

⁴ Ем В.С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей. Вестник Московского университета. Серия 11: Право. 1981. № 1. С. 56–64.

Такий підхід підтримує Л. Летнянчин. На його думку, «належна поведінка» – це поведінка, що відповідає обов'язку. Мається на увазі виконання обов'язку, а не безпосередньо сам обов'язок. Тобто «належне» характеризує сам процес реалізації⁵. Звідси випливає, що «належне» охарактеризовує не лише односторонньо обов'язок, а саме вказівку на його виконання і, таким чином, не виражає внутрішнього змісту обов'язку, не дозволяє відмежувати його від норми, в якій він фіксується.

Існує в юридичній літературі й інший підхід щодо визначення поняття обов'язку, а саме через категорію необхідності.

Зокрема, М. Матузов розглядав поняття обов'язку в межах соціальної відповідальності особи перед суспільством і визначав його як встановлену законом точну міру суспільно необхідної, найбільш розумної і доцільної поведінки, спрямованої на задоволення інтересів суспільства і особи⁶.

Вагомий аргумент на користь того, що обов'язки – це необхідність, а не можливість у поведінці, можна простежити у праці І. Юрчака, який зазначав, що можливість є категорією, яка характеризує процес практичної реалізації обов'язків. Обов'язок – це лише необхідність певної поведінки, а не сама практична поведінка, яка відповідає приписам норм права. Сутність обов'язку укорінена в необхідності поведінки, яка визначена законом⁷.

На нашу думку, на відміну від «належної поведінки», «правова необхідність» – це визначене нормативним актом правило поведінки. Категорія необхідності є більш конкретизованим, формалізованим та вужчим правилом поведінки. На відміну від «належної поведінки», категорія «необхідної поведінки» в обов'язковому порядку має бути визначена нормативним актом, а саме Конституцією, і окреслювати найбільш важливі, значущі обов'язки.

У свою чергу, «належна поведінка» хоча і є так само бажаною для нормативного закріплення, але за своєю роллю є менш важливою і необхідною для формалізації через нормативно-правовий акт.

Ряд науковців розглядали поняття обов'язку і через категорію «правова можливість». Зокрема, Г. Мальцев вважав, що юридичний обов'язок є не лише належне, але й можливе в людській поведінці. Він стверджував, що в юридичному обов'язку, як і в суб'єктивному праві, втілюється певна тенденція людської поведінки, що спирається на об'єктивні закономірності суспільного розвитку і виражає їх⁸.

Подібної точки зору дотримувався Ю. Єрьоменко. Розглядаючи законність як конституційний обов'язок суворого і неухильного додержання Конституції і законів, він послідовно дійшов висновку, що «законність – це не лише конституційний обов'язок, але й суб'єктивне конституційне право особи, яке визначає вид і міру її можливої поведінки»⁹.

Як слушно вказує О. Білоскурська, такий підхід не був підтриманий багатьма науковцями, оскільки, «юридичний обов'язок у будь-якому випадку не можна визначати через категорію можливості, сутність обов'язку не в можливості, а в необхідності. Право не приписує нічого неможливого, його вимоги об'єктивно виконувані. У протилежному випадку цілі правового регулювання були б недосяжними»¹⁰.

Неоднозначним серед теоретиків у сфері права є і підходи до узагальненого розуміння поняття конституційного обов'язку.

Одні вчені вважають, що конституційний обов'язок людини і громадянина – це міра обов'язкової поведінки, якої кожний повинен дотримуватися для забезпечення нормального функціонування інших суб'єктів громадянського суспільства. Інші науковці розглядають конституційні обов'язки як вищі правові вимоги, що висувуються до кожної особистості і пов'язані з охороною та захистом найважливіших цінностей, із вчиненням дій (бездіяльністю), які слугують задоволенню особистих і суспільних інтересів у правовій демократичній державі.

⁵ Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики [Текст]: монографія. Х., 2006. 256 с. С. 9.

⁶ Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. 293 с. С. 151.

⁷ Юрчак І.Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. 185 с. С. 16.

⁸ Мальцев Г.В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). М.: Юрид. лит., 1968. 142 с. С. 72.

⁹ Еременко Ю.П. Советская Конституция и законность. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1982. 170 с. С. 92.

¹⁰ Білоскурська О. Категорія обов'язку в конституційному праві // Поняття та категорії юридичної науки. Зб. наук. праць. Матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 18 лист. 2014 р.) / за заг. ред. Н.М. Пархоменко, М.М. Шумила. К.: Ніка-Центр, 2014. С. 164–168.

Окремі дослідники зауважують, що конституційні обов'язки – «матеріально зумовлена і гарантована необхідність у поведінці особи, межі якої визначені нормами об'єктивного права (Конституцією, законом, іншими правовими нормативними актами) в цілях користування певними благами та цінностями для задоволення суспільних і особистих інтересів на основі їх єдності і поєднання»¹¹. Таким чином, автори таких тверджень розглядають обов'язок як частину механізму забезпечення балансу інтересів особи та суспільства.

Під поняттям конституційних обов'язків також розуміють морально-правові принципи як різновид юридичних обов'язків, які визначають обов'язкову (бажану) для всіх громадян і суспільства поведінку людини і громадянина в державно-правовій та соціальних сферах.

Як вірно підкреслює Л. Воєводін, конституційні обов'язки особи – це лише невелика частина всіх тих обов'язків, які закон покладає на неї. Він визначав конституційний обов'язок як закріплену в Конституції потребу (необхідність), що приписує кожному громадянину певний вид і міру поведінки і відповідальність за належну реалізацію цього припису¹².

В Україні сутність конституційних обов'язків людини і громадянина вперше ґрунтовно дослідив Л. Летнянчин. На його думку, міцність і стабільність конституційного статусу людини і громадянина досягається не лише за допомогою закріплення за ними необхідного комплексу основних прав, а й завдяки покладенню на них конституційних обов'язків перед суспільством і державою. Він визначає конституційні обов'язки людини і громадянина як різновид юридичних обов'язків, визнаних і встановлених державою в інтересах усіх членів суспільства і кожної особи зокрема, заснованих на нормах Міжнародної хартії прав людини та загальнолюдської (християнської) моралі, закріплену в Конституції України необхідність, яка приписує кожному індивіду певні вид і міру поведінки. Включення до визначення поняття конституційних обов'язків моральних елементів є виправданим з огляду на те, що, втілюючи вимоги міжнародних пактів про права людини, моральні принципи, конституційні обов'язки сприяють розвитку демократії, розбудові правової держави, гуманізації суспільних відносин, входженню України до кола цивілізованих країн світу та мають на меті забезпечити бажану, з погляду суспільства, поведінку всіх громадян України¹³.

У контексті нашого дослідження варті уваги також погляди вітчизняних вчених В. Погорілко та В. Федоренко, де конституційні обов'язки людини і громадянина – це визначена нормами Конституції та Законами України міра обов'язкової, належної поведінки та діяльності у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній) сферах суспільного життя¹⁴.

Разом із тим слід зауважити, що деякі правознавці не вважали взагалі можливим говорити про правовий характер конституційних обов'язків, обґрунтовуючи це тим, що конституційні норми, які їх закріплюють, не містять у своїй структурі юридичних санкцій, відповідно, й немає підстав називати їх правовими. Така теза сформувалася ще в радянський період, але потім була справедливо піддана аргументованій критиці.

Зокрема, Ю.М. Тодика стверджував, що необхідно враховувати специфіку юридичної природи Конституції України, її роль у механізмі правового регулювання. Він вважав, що наявність у Конституції загальних положень, принципів, дефініцій не тільки не позбавляє її нормативності, а, навпаки, засвідчує про більш широке використання Основного Закону держави¹⁵.

Конституційні обов'язки за своїм смисловим значенням – це загальні обов'язки, що стосуються кожної особи, проте такий характер цих норм не є абсолютним, оскільки сам зміст окремих із них такий, що деякі обов'язки покладаються не на кожну особу, а на окрему частину суспільства. Загальність обов'язків, закріплених у Конституції, означає й загальність їх формулювань. Таке положення витікає із самої природи Конституції, оскільки в ній неможливо вмістити вичерпний перелік усіх обов'язків, до того ж, це протирічить характеру основоположного юридичного документа.

¹¹ Білоскурська О.В. Конституційний обов'язок додержуватись Конституції України та законів України [Текст]: монографія. Чернівці, 2011. 200 с. С. 15.

¹² Воєводін Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. М.: Изд-во МГУ, 197. 298 с. С. 35.

¹³ Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики [Текст]: монографія. Х., 2006. 256 с. С. 9, 27.

¹⁴ Конституція України. Текст Основного Закону з офіційним тлумаченням Конституційного Суду / Огляд і коментарі В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренка. К.: Наукова думка, 2006. 344 с. С. 129.

¹⁵ Тунян Н.Т. Конституційні обов'язки людини та громадянина: поняття, юридична природа, генезис. URL: <http://intkonf.org/index.php?s=%EF%EE%E4%E0%F2%EA%E8&paged=19>.

Таким чином, у конституційних обов'язках втілюються найбільш загальні вимоги щодо поведінки особи, виконання яких необхідно для нормального функціонування суспільства й держави.

Звідси можемо визначити характерні риси конституційних обов'язків:

Конституційні обов'язки людини і громадянина мають свою якісну відмінність від прав, володіють особливим соціальним призначенням, займають домінуюче положення у всій системі юридичних обов'язків і здійснюють на неї певний вплив, визначають характер усіх інших юридичних обов'язків людини та громадянина, які закріплюються галузевим законодавством.

У змісті конституційних обов'язків прослідковується забезпечення поєднання громадських та особистих інтересів.

У цілому конституційні обов'язки можна визначити як необхідність (правову необхідність) заснованої на нормах міжнародного права та передбаченої Конституцією поведінки людини і громадянина в Україні щодо набуття, і захисту суспільних благ, володіння, користування і розпорядження ними.

Отже, сутність конституційних обов'язків можна розкрити через категорію «правова необхідність», тобто це необхідність, заснована на нормах міжнародного права та передбачена Конституцією. І в даному випадку необхідність слід розуміти саме в сенсі об'єктивної закономірності. Вона, з одного боку, вказує, що даний обов'язок існує і розвивається в межах бажаної, встановленої законом і забезпеченої державою поведінки, а з іншого – відображає сутність саме правового обов'язку із притаманною йому специфікою – можливістю застосування державного примусу.

Анотація

У статті досліджуються різні наукові підходи до конституційних обов'язків, визначаються їх основні риси. Розкрито поняття конституційного обов'язку, виходячи із загальних уявлень про обов'язки та беручи до уваги їх юридичні аспекти. Адже конституційні обов'язки людини і громадянина є важливим, необхідним та невід'ємним елементом конституційно-правового статусу особи, важливою умовою підтримки стійкості та стабільності в суспільстві, забезпечення прав, свобод і поєднання громадських та особистих інтересів.

Summary

The article is devoted to the research of various scientific approaches to constitutional obligations, to determine their main features. The concept of constitutional obligation is disclosed, based on general notions of obligations and taking into account their legal aspects. After all, the constitutional obligations of a person and a citizen are an important, necessary and an integral element of the constitutional and legal status of a person, an important condition for maintaining stability and stability in society, ensuring rights, freedoms and a combination of public and personal interests.

Використана література:

1. Загальна декларація з прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. Т. 2. 780 с. С. 324.
4. Ем В.С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей. Вестник Московского университета. Серия 11: Право. 1981. № 1. С. 56–64. С. 57.
5. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики [Текст]: монографія. Х., 2006. 256 с. С. 9, 27.
6. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. 293 с. С. 151.
7. Юрчак І.Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. 185 с. С. 16–17.
8. Мальцев Г.В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). М.: Юрид. лит., 1968. 142 с. С. 72.

9. Еременко Ю.П. Советская Конституция и законность. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1982. 170 с. С. 92.
10. Білоскурська О. Категорія обов'язку в конституційному праві // Поняття та категорії юридичної науки. Зб. наук. праць. Матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 18 лист. 2014 р.) / за заг. ред. Н.М. Пархоменко, М.М. Шумила. К.: Ніка-Центр, 2014. С. 164–168.
11. Білоскурська О.В. Конституційний обов'язок додержуватись Конституції України та законів України [Текст]: монографія. Чернівці, 2011. 200 с.
12. Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. М.: Изд-во МГУ, 197. 298 с.
13. Конституція України. Текст Основного Закону з офіційним тлумаченням Конституційного Суду / Огляд і коментарі В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренка. К.: Наукова думка, 2006. 344 с.
14. Тунян Н.Т. Конституційні обов'язки людини та громадянина: поняття, юридична природа, генезис. URL: <http://intkonf.org/index.php?s=%EF%EE%E4%E0%F2%EA%E8&paged=19>.

Tereziia Popovych,
*Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Department of Theory and History of State and Law, Law Faculty
«Uzhgorod National University»*